

Kateřina Nedbálková

**Tichá dřina:
dělnictví a třída
v továrně Baťa**

Obsah

1	Proč třída?	6
2	Sociologické zkoumání třídy	26
	Marxistický přístup	27
	Weberiánský přístup, stratifikační výzkum a jeho kritika	31
	Smysl pro místo – Erving Goffman	36
	Cit pro hru – Pierre Bourdieu	38
3	Sociologické zkoumání dělnictví a dělníků	46
	Sociálněvědní studie	47
	Současné studie dělnictví	57
4	Továrna Baťa a metodologie výzkumu	62
5	Továrna jako součást korporace	90
	Baťa jako mezinárodní korporace	91
	Organizace práce v továrně	100
6	Časová, prostorová a peněžní souřadnice práce	124
	Čas	125
	Místo	130
	Peníze	143
7	Dramatizace, dřina, dohled a disciplína	168
	Dramatizace práce	169
	Dřina	176
	Dohled a disciplína	183

Tichá dřina: dělnictví a třída v továrně Baťa
Odborně posoudily: Gerlinda Šmausová, Tereza Stöckelová
© Kateřina Nedbálková

Display – sdružení pro výzkum a kolektivní praxi
ISBN: 978-80-907883-1-2

8 Odbory a politika	196
Odbory	197
Politika	210
9 O dělnictví	230
Tělesnost	231
Třídění	234
Soukromí	247
Firemní očekávání	251
10 Neocenění	270
Summary	278
Literatura	280

Zamýšlel ses někdy nad tím, že jsme se nikdy v minulosti neměli tak dobře jako teď, jedinec neměl nikdy takové možnosti ovlivnit své prostředí, že nikdy nebylo tak snadné být účastníkem dění, nicméně zřídka k tomu byla tak malá vůle jako dnes – jak je to možné? Třeba se odpověď skrývá v jiné otázce: Kdo na takovém stavu nejvíc vydělává?

Jón Kalman Stefánsson, Letní světlo a pak přijde noc

Poděkování

Za prvotní ocenění nápadu a utvrzení v tom, že zkoumání dělnictví má cenu, děkuji Ivo Možnému. Ivě Šmídové děkuji za kolegiální i lidskou podporu na katedře. Jiřímu Navrátilovi za komentáře k odborům. Ivaně Šimíkové děkuji za četné debaty o třídě u oběda i za čtení části rukopisu. Doktorandům Honzovi Meyerovi a Martinovi Novákovi za podporu při pravidelných setkáních, kde jsme probírali naše texty. Miroslavu Šipulovi děkuji za detailní poznámky i motivující způsob zpětné vazby. Vojtovi Nedbálkovi za to, že se ptal. Štěpánovi Rusínovi za slovo tichá v titulu. Zbyňkovi Baladránovi a Zuzaně Jakalové děkuji za podporu pro celý projekt. Bývalé ředitelce továrny děkuji za otevřenost, odvahu a nadhled, které jsou u lidí v její pozici výjimečné, přála bych si nebýt její noční můrou. Bez žen a mužů v továrně by knížka nikdy nevznikla. Na její výsledné podobě se vědomě i nevědomě podílel každý z nich, nejen ti, které (anonymizovaně) cituji. Paní Mirce děkuji, že mě na začátku vzala pod svou svéráznou a vtipnou ochranu. A nakonec děkuji Brit Jensen za inspiraci, kuráž a bezpočet nápadů, které se do psaní výrazně promítly.

Poslední empirická kapitola graduje k přímějšimu vystižení kontur soudobého dělnictví, vtělených i těch myšlených a pocíťovaných. Jde mi o to, jak si lidé pracující v továrně vysvětlují svou pozici a místo ve společnosti, tedy potažmo o to, jaký význam připisují dělnictví. Jak si cení svého postavení, a jak se přitom poměřují s pozicemi ostatních? Všimám si důsledků takového hodnocení pro pocity hrdosti či studu. Zároveň se věnuji i tomu, jak jsou dělníci jako skupina vytvářeni ze strany firmy Baťa.

Tělesnost

Dělnice a administrativní pracovnice se v továrně setkávají zřídka. Mají různá pracovní místa i jinak ohraničenou pracovní dobu. Fyzická odlišnost dělnic a administrativních pracovnic vstupovala do mé pozornosti během oběda v kantýně, kde obě skupiny jedly na různých místech, u různých stolů. Ženy z kanceláře byly rozeznatelné podle oblečení, které také mělo vliv na odlišnost jejich pohybu. Podpatky, sukně, volné vlasy, vše, co by bylo nepraktické a překážející při delším pohybu v dílně, vytvářelo znatelný kontrast k funkčnímu a jednoduchému oblečení dělnic (elastáky nebo džínsy, tričko, pantofle). Když jsem šla zpocená z dílny do kanceláře (například zaplatit oběd), cítila jsem se nesvá. Pro rozhovor s Paolem (italským konzultantem ředitelky), který v kanceláři také sedí, jsem se raději převlékla. Tělesnost specifická pro jedno místo se dobře nehodila na místo druhé. Paolo chodil do práce vždy v košili, představa, že bych s ním rozhovor vedla v pracovním, mě rušila, připadala bych si v kontrastu k jeho čistému oděvu jako méně hodnotná.

Habitus dělnictví se vepisuje do těl, operuje pod úrovní vědomého, nejde jen o to, jaké oblečení nosíme, ale i o to, jak zacházíme se svým tělem. Dělníci jsou připraveni na

O dělnictví

námahu, přivykají na ni časem, opakováním, rutinou. Jsou zvyklí se o nepohodlí těla přiměřeně starat – například krémem, který je neustále k dispozici pro suché ruce –, ale jsou i připraveni nepohodlí trpělivě snášet, pokud ho nemohou přímo ovlivnit. Jsou citliví k nepohodlí ostatních, mnohokrát jsem v továrně zažívala pozornost věnovanou tomu, že si protahují záda nebo ruce. V reakcích byla cítit účast, porozumění, možná i spiklenectví – víme, o co jde, práce bolí, zažíváme to samé. Paní Jana mi jedno ráno dala dva krémy na ruce, prý jich mají doma dost, fasuje je v práci její dcera. Do jisté míry jsou lidé v továrně naučení nepohodlí ignorovat, stalo se samozřejmostí jejich práce, ke které patří ho přestát, nestýskat si příliš. Dělníci mě také upozorňovali na možná zranění, která různé činnosti mohou generovat. Pokud k němu došlo, ochotně mě nasměrovali k náplasti. Drobná poranění nejsou nic výjimečného. Sama jsem si všímala toho, že moje ruce vypadají po týdnu práce jinak. Nehty okousané v důsledku pracovního stresu, špína, která jako by nešla smýt, články prstů odrásané na místech, kde jsou namáhány mnohokrát opakovaným utahováním tkaniček. Po práci se ženy příležitostně domlouvaly na společné návštěvě manikúry v Uherském Hradišti nebo jiném blízkém městě. Profesionálně upravené nehty jsou způsobem, jak se od továrny na čas osvobodit, nenosit ji domů na rukou.

Nejvíce zdravotně spornou činností bylo v továrně tzv. gumování, tedy nanášení lepidla na část, kam se později přilepuje podešev. Práce nebyla považována za špatnou, když si ji někdo osvojil, většinou u ní rád zůstával, schopnost zvládnout činnost přesně a rychle však vyžadovala dlouhodobější cvik. Lepidlo má výrazný odér, o škodlivosti výparů z lepidla se na spodkové dílně vedly debaty. Petra zmínila, že už zažila pět ředitelů a současná ředitelka je první, kdo zajistil „gumovačkám“ odsávání umístěné nad pracovní stůl. Oceňovala ji za to.

Vtělenou složku habitu lze těžko ovlivňovat, tedy například předstírat pozici, která je nad ale i pod naším třídním umístěním. Autenticky zahrát třídní pozici, která člověku nepřísluší, vyžaduje kontrolu nad mnoha složkami prezentace já, nedaří se to vždy ani profesionálním hercům. Tolerováno je spíše předstírání třídy směrem dolů, pokud to vztáhneme na téma předchozí kapitoly, možná proto Babiš tolik nepopuzuje ustavičným předváděním toho, že je jeden z nás.

Myslím na scénu ze starého amerického komediálního seriálu *I love Lucy*, ve které se dvě ženy ocitnou jako pracovnice u pásu v továrně, kde mají balit do papíru čokoládové bonbóny.²⁴ Humor je generován z toho, že středostavovské ženy nestíhají zrychlující se tempo pásu, nezvládnou manuální práci. Improvizují, aby se na to nepřišlo, bonbóny, co nestihnou zabalit, schovávají do pusy, do výstřihu, pod čepici. V současné komediální televizní show *Saturday Night Live* čtyři protagonistky ztvárňují čtyři pravidelné návštěvnice baru v jakémsi malém americkém městě.²⁵ Komičky mají dokonalý přízvuk, make-up i oblečení, vtip má spočívat v bezchybném předstírání třídy směrem dolů. Ženy se snaží působit lehce vulgárně, hrubě, neotesané a opile. Při sledování jsem zakoušela, na rozdíl od prvního videa, trapnost a rozpaky. Ženy jako by nepředváděly ženy jiné sociální třídy, ale spíše jiný živočišný druh, zvířata, přesněji opice, jak u sledování poznamenala moje partnerka. Komentáře k videu jsou četné a pochvalné, imitace jsou považovány za přesné. Vtipné připadají

24 Viz <https://www.youtube.com/watch?v=K3axU2bOdDk>, *I Love Lucy: A Colorized Celebration* – „Job Switching“.

25 Viz <https://www.youtube.com/watch?v=F0eRvxV18hIm>, *SNL* – „Kaylee, Crystal & Janetta“.

i samotným protagonistkám, které se na některých místech smějí tak, že vypadnou z role. Způsobem prezentace dělnictví pořad připomínal zesměšnění, kterému se lidem z nižších tříd (a ženám zvláště) často dostává v různých reality show. Myslím na to, jak by videa komentovaly moje spolupracovnice z továrny, jakýma očima by se na ně dívaly. Myslím, že u prvního bychom se společně zasmály, u druhého by smích bránila vzdálenost kulturního kontextu a implicitní povýšenost celé prezentace. (*terénní poznámky, 2021*)

Zatímco v první ukázce, ženy nepředstírají, že jsou dělnice, jen zkouší dělat práci u pásu a nezvládají ji, v druhé se jedná o přímou třídní stylizaci směrem dolů. Předpokládala bych, že k takovému zobrazení budou lidé, kterých se týká, citliví. Komedialní show *Saturday Night Live* patrně nemíří na diváky v rurálních oblastech USA, setkává se tedy převážně s pozitivním ohlasem. V továrně jsem se neprezentovala jako nová brigádnice, ani jako jedna z místních, moje zkoumající role byla zřejmá. Podobala jsem se tedy spíše ženám z první ukázky, a také jsem ze začátku nacházela úlevu v jejich roli. V roli někoho, kdo nezvládá pracovní tempo a považuje to za humorné. Postupně jsem tuto roli opustila a přijala požadavek, že práci, prostředí i tempo musím zkusit zvládat jako ostatní. Ne tvářit se, že jsem jedna z nich, ale snažit se poctivě dělat, co dělají ostatní. Dělníci jsou na předstírání citliví, možná i proto, že se sami vidí jako upřímní a nepředstírající.

Třídění

Třídění evokuje jednak třídu jako kategorii, jednak rozřazování jako akt dělení do tříd. Přesně o to mi v následující

části jde. Jedním z aspektů třídění je nakládání s pojmem dělník. V češtině je tento termín, který se odlišuje od obecnějšího výrazu pracovník, zatížen socialistickou minulostí, kdy si režim dělníky přivlastnil jako domnělé vlajkonosce pozitivních společenských změn. Pojem je stále používán, budí však rozpaky, nevoli, drobné ošívání. Byla jsem proto překvapená, že jsem pojem dělník slyšela v továrně docela často, většinou jako označení pracovní pozice a její odlišnosti od práce lidí z kanceláře, od prodavaček, od manažerů firmy Baťa.

Pracovníci všech tří dělen, které se v továrně nacházejí, spadají do pracovní pozice dělník, při bližším pohledu však vystupují jemné nuance v tom, jak si lidé v továrně tuto kategorii osvojují, jak si ni nakládají nebo jak si od ní drží odstup. Jednou z rozlišujících charakteristik je vyučení v oboru. Specializace obuvník se dříve nabízela na třech učňovských střediscích, dvě z nich se před lety zavřela kvůli nezájmu, jedno zůstává otevřené, ale absolventi se dají spočítat na prstech jedné ruky. Pokles zájmu o studium zrcadlí stav obuvnického průmyslu obecně, poté co se velkovýroba přesunuje do míst s levnější pracovní silou. Česká republika jen těžko soutěží s Čínou nebo Vietnamem a je otázkou, zda by se měla srovnávat právě tímto směrem, zda má být pro Česko výhodou na trhu její levná pracovní síla. V továrně je pár desítek vyučených obuvníků, většinou ve věkové kategorii 40+. Jednou z nich je Jiřina, vyučená v roce 1989, jen pár měsíců před pádem režimu, do továrny nastoupila hned po vyučení a od té doby zůstala. Na mou otázku, zda by o sobě řekla, že je dělnice,²⁶ vysvětluje:

Dneska chcu být všeci študovaní. Já se třeba za toto absolutně nestydím, já kdybych měla dělat nějakou kancelářskou práci, něco tam posrat, tak

26 Na otázku jsem se ptala v každém rozhovoru, abych zjistila míru identifikace s tímto termínem.

rači budu dělat tady toto. Jako vůbec mně to nevádí, že su dělník.

Jiřina má ve svém úsudku o všeobecné preferenci vyššího vzdělání pravdu. Za posledních dvacet pět let se počet vysokoškoláku v České republice skoro ztrojnásobil.²⁷ Jak rozvedu později, nedostatečné vzdělání funguje jako jeden ze základních indikátorů, na základě, kterých je člověk označen za dělníka. Jiřina v továrně vykonává velmi specifickou práci, ve které nemůže být lehce zastoupena. O tom, co dělá, mluví s hrdostí, zároveň má povědomí o všeobecném růstu vzdělanosti, kontextu, který ji staví do pozice podřízenosti, a tu Jiřina základně přijímá. Její volba slov zahrnuje slova „stud“ a „něco posrat“. Přestože se obě vyjádření objevují v negaci (nestydí se, není v pozici, kdy může něco posrat), nastavuje rámec, ve kterém je dělnictví vnímáno jako nedostatečné a podřízené, v porovnání s jinými pracemi jako ne tak důležité nebo hodnotné.

Alena, čerstvá šedesátnice, také používala pojem v deskriptivním smyslu: „Řekla bych, že jsem dělnice. Kdybych byla vyučená, tak bych řekla, že jsem prodavačka, ale protože mám jenom základní školu, tak bych řekla dělnice.“ Pro Alenu dělnice znamená nekvalifikovanou profesi bez vzdělání. V Goffmanově smyslu je výuční list znakem pracovní pozice, který indikuje pracovní kvalifikaci, předchází vzdělání a trénink. Tento znak je v továrně uznáván a ceněn, vedení nechce o vyučené pracovníky přijít. Alena jako osoba bez vyučení reprezentuje člověka, který je pro továrnu postradatelný, během většího propouštění v roce 2009 také skutečně propuštěna byla. Našla si novou práci, ale později se do továrny vrátila bez většího pocitu ublížení. Svou ochotu k Baťovi znovu nastoupit vysvětlila omezenými pracovními příležitostmi pro lidi se základním

27 V porovnání s jinými členskými zeměmi Evropské unie a Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj je Česká republika stále výrazně pod průměrem v počtu vysokoškoláků (Koucký 2018).

vzděláním, výhodou práce na jednu směnu. Velmi si cenila i faktu, že je továrna vzdálena tři minuty od jejího bydliště, což výrazně šetří čas strávený přesunem do práce.

Skoro padesátnice Petra, zaměstnankyně spodkově dílny, odpověděla na mou otázku ohledně dělnictví příkladem. Když měla ve formuláři, který potřebovala odevzdat její dcera na své základní škole, do kolonky povolání matky vyplnit dělnice, bylo jí to nepříjemné. Pro Petřinu generaci je vyučení bez maturity znakem zaměstnanecké pozice nižšího řádu, středoškolské vzdělání a maturita se stávají normou, pro generaci Petřiných dětí už je to i aspirace na vysokou školu. I když byla Petra vyučená jako prodavačka, stejně do formuláře vyznačila dělnice, snižující tak svůj status, což jí ve výsledku, jak bylo z rozhovoru patrné, naplňovalo studem.

Srovnání s pozicí prodavačky, ke kterému odkazují jak Alena, tak Petra, bylo v továrně přítomné. Při šňěrování ženy někdy žertovaly, že je tato práce zdržuje a mohly by ji dělat právě prodavačky v obchodě, které tolik práce nemají. Práce prodavaček spočívá v předvádění zboží zákazníkům, ve službě, jejíž hodnotu nebo náročnost dělníci poměřují se svou prací, která jim v porovnání vychází jako namáhavější. Pro prodavačky i vedení jsou práce dělníků i celá továrna neviditelné. To se symbolicky odráží v měsíčníku firmy Baťa, kde se píše zejména o prodejnách a obchodní síti, výroba není zmíněna takřka nikdy. Symbolická přezíravost vůči práci dělníků je součástí celkového obrazu dělnictví. K tomu patří také jeho roztržštěnost. Byť mají statusově prodavačky a dělníci k sobě blízko, spojení se necítí. Jak jsme viděli v minulé kapitole, výhody vyjednané odbory se týkají jen lidí v továrně.

Dělníci zakoušejí třídu prostřednictvím kategorií, které jsou vytvářeny a reprodukovány ve vzdělávacím systému. Klasifikační systém vzdělávání řadí dělníky do inferiorních, tedy méně ceněných pozic, přijetí tohoto typu podřízenosti vůči jiným kategoriím je specifickým

vyjádřením smyslu pro místo, a také ztělesněním symbolického násilí, násilí, které je jemné, neviditelné a nerozpoznané jako násilí (Bourdieu 1990: 127). Je typické, že když dělníci mluvili o svých vlastních zkušenostech se školou, obvykle to bylo v kontextu sociálního života a kolektivu, který se v jejich vzpomínání se školou pojí, školu si necenili pro kvalitu vzdělávání. Na internátní pobyt mimo bydliště v osmdesátých letech vzpomínaly ženy jako na možnost dočasného opuštění malého města nebo vesnice. Ta člověka vyvažovala jednak z rodičovského dohledu, jednak z povinnosti práce, která je jinak s životem na vesnici nebo menším městě spojena. Cenily si kolektivu a volnosti, které život na internátě obnášel. Učňovská škola byla místem respektu pro druhé (podobně), respektu pro sebe, místem skupinových vazeb. Sentiment po střední škole je typický i pro jiné skupiny, například pro vysokoškoláky, pro ně je však jednou z po sobě jdoucích etap vzdělávání, pro dělníky je to jednorázová zkušenost, jeden z mála časů a jedno z mála míst bezstarostné soudržnosti.

Já, s pracovním místem na univerzitě a diplomem z oboru, který nebyl pro mé spolupracovníky v továrně příliš čitelný, jsem se řadila mezi lidi, které obvykle dávali do jedné kategorie: vysokoškoláky. Ti se v jejich pohledu nacházejí na druhé straně vzdělávací struktury. Martin mi při jednom letném rozhovoru řekl, že jeho syn je státem placený povaleč, mínil tím vysokoškolák, jako já. Řekl to s úsměvem, brala jsem to jako způsob drobného dobírání, které není míněno ve zlém. Možnost takového vtipkování jsem vnímala i jako vyjádření určitého typu důvěry. Když mi později referoval o tom, že ředitelka odchází, na mou otázku, kdo přijde po ní, odpověděl: „To rozhodnou darožrouti a pantáté v Praze, my jsme tady páté kolo u vozu.“

Představy o tom, jací jsou vysokoškoláci, jestli se s nimi dá vůbec mluvit, zprvu představovaly problém pro samotný výzkum, který lidi v továrně zajímal jen málo. Důvěru jsem si budovala pravidelnou přítomností na dílně a prací,

jako výzkumnice nebo jako vysokoškoláčka jsem apriorní důvěru neměla. Potíže s výzkumem, jak už jsem zmínila v metodologické kapitole, nebyly jen problémem v realizaci výzkumu, byly i jeho výsledkem a jedním z dílčích zjištění. Adéla, která pracovala na sekaci dílně, nejprve s rozhovorem nesouhlasila, svůj názor změnila až poté, co jsem mluvila s její snachou, která jí zřejmě o rozhovoru referovala pozitivně. V organizování rozhovorů se ženami se zrcadlilo něco typického pro vztah dělnictví a genderu. Ženy obecně vyjadřovaly vůči rozhovoru více obav, měly za to, že nejsou dostatečně zkušené („pracuju tu teprve půl roku“), nebo že jim chybí dostatečné jazykové dovednosti („neumím mluvit odborně“). Tendence k podceňování svých schopností a zároveň povědomí o potenciálním stigmatu, které přijetí dělnické identity může představovat, byly vyšší, než v případě mužů. Když Adéla konečně s rozhovorem souhlasila a navrhla, že po práci půjdeme do místní kavárny, kterou má na cestě domů, pozvala také svou nejlepší kamarádku Petru (tu, kterou zmiňuji v předchozích odstavcích).

V průběhu rozhovoru, který na jejich přání nebyl nahráván, Adéla zmínila, že, „s vysokoškoláky by si nikdy ke stolu nesedla, protože by si s nimi neměla co říct“. Jako příklad uvedla lékaře a dodala, že by nerozuměla jejich odbornému jazyku. Adéla předpokládala nepřijetí opřené o pocit, že se do takové společnosti sama nehodí. I když neznala žádné doktory soukromě, spadali do kategorie vysokoškoláků a Adéla předpokládala významný rozdíl mezi ní a lékaři už předem. Právě jazyk je podle Goffmana jedním ze statusových znaků, podobně jako zájmy (neměla bych s nimi o čem mluvit). Na základě užívání statusových znaků se lidé dělí do různých sociálních skupin, a ty jsou ze své podstaty vztahové, tedy implicitně nesoucí možnost nepřátelství a nevraživosti nebo naopak blízkosti mezi těmito skupinami (třídami). Jak jsme s Adélou a Petrou seděly u stolu, bylo jasné, že tato situace se jako sezení s vysokoškoláky nepočítá. Rozdíl mohl být v tom, že mě

znaly, ale také v tom, že byly dvě, tedy mě početně převyšovaly. Když jsme mluvily o dětech, ukázalo se, že i když jsme byly vrstevnice, vdávaly se daleko dříve, kolem dvacátého roku, a měly více dětí v daleko mladším věku než já. Tento rozdíl byl povšimnut a pojmenován, ale nijak naši další rozmluvu neparalyzoval.

Jak poznamenává Wacquant, třídy existují do té míry, do jaké lidé používají třídně založená schémata vnímání, uznání, ocenění a jednání (2013: 277). Schémata si přenášíme ze vzdělávacího systému a jsou dále potvrzována ve sférách politiky a v médiích, kde jsou však obvykle převedena do jiné terminologie. Představy o nesouměřitelných rozdílech mezi tzv. obyčejnými lidmi, elitami, pražskou kavárnou, intelektuály, neomarxisty, důchodci se nafukují podle ideových potřeb mluvčích, navzdory tomu, že v praxi spolu zástupci různých sociálních skupin docela dobře vyjdou. Oddělenost tříd však má i reálný základ. Schéma třídní diferenciacce podle ekonomického a kulturního kapitálu, které popsal v šedesátých letech Bourdieu (1996: 128–129), lze pozorovat v různých sférách každodenního života. Ve sféře vkusu a spotřeby, v bydlení a jeho dekoraci, v oblékání, v jídle, v představách o trávení volného času nebo dovolené, v různých formách zájmu i nezájmu o politiku a věci veřejné. Ve specifických představách o tom, co je vtipné, co trapné. Několikrát jsem pro diplomovou práci zadávala téma, ve kterém měli být tázanými učni. Vždy jsme narazili na problém, že studenti nemohli žádné najít, nemají je v okruhu přátel, nepotkávají se s nimi v hospodách ani kavárnách nebo na koncertech. Kontaktování bylo obvykle složité a málokterý studující v něm prokázal výdrž. Stejně tak mezi mými vrstevníky, jak jsem už zmínila v předchozí kapitole, stěží nacházím někoho, kdo by pro své dítě viděl jako alternativu učňovskou školu.

K rozdílu mezi vysokoškoly a dělníky se vyjádřila také ředitelka továrny:

Oni se bohužel nechali zmanévrovat, že vysokoškolák je něco, oni to opravdu berou jako tu pražskou kavárnu. I proto jsem chtěla, aby vy ste seděla s něma. Byť jste na té univerzitní úrovni někde výrazně výš než běžný učitel. Prostě jsem potřebovala, aby oni věděli, že jste normální, jak vy akademici jste. Proto se omlouvám, jsem vás tam tak cíleně dala.

Ředitelka mě ve výroku označila za normální, a takto mě také chtěla prezentovat lidem v továrně. Sama hned na začátku projevila velkou otevřenost a důvěru tím, že mě do továrny výzkumně pustila. Na konci uvedené citace se mi omlouvá, jako by tím stvrzovala apriorní nesmiřitelnost světa tzv. akademiků, jak říká, a dělníků v továrně. Analogický typ rozdílnosti lze zachytit na příkladu instituce kontroly kvality. Tu prakticky vykonávají tři ženy, které stojí na konci pásu, kde se boty čistí, impregnují a došněrovávají. Ženy dohlížejí na to, zda bota odpovídá požadované kvalitě a nevykazuje na pohled žádné funkční ani estetické vady. Poté boty zabalí do krabice a připraví je pro další distribuci. Ke kontrole kvality přísluší i zmíněný Ital Paolo, který je statusově v hierarchii vysoko nad ženami z kontroly. Paola jsem v továrně viděla od samého začátku a zprvu jsem nevěděla, kam ho zařadit. Jarka, které jsem se na něj ptala jako první, mi řekla, že je to Ital, co přesně dělá, nikdo neví, prý radí ředitelce, dělá nějaké tabulky. V provozu továrny byl nepřehlédnutelný, protože byl výrazně jinak oblečený, měl společenské kalhoty a košili, po továrně se pohyboval jistě a s rozvahou, u pásu si stoupl vedle žen a bral do ruky jednotlivé boty, které si chvíli prohlížel. Málokdy jsem ho viděla s někým na dílně promluvit. Zdál se nepřístupný a nedotknutelný, jeho pohyb po továrně ve mně vzbuzoval respekt.

Dělnice z kontroly spadaly pod spodkovou dílnu. Když jsem šněrovala, často do naší části, která byla pár metrů od

jejich pracovního místa, chodily a upomínaly na nedostatky, které máme opravit.

Paní z kontroly za námi pořád chodí, že je něco špatně. Papíry, co dávám do boty, jsou moc malé, do bot velikosti 43 a větších mám muchlat ne jeden papír ale dva. Nechala jsem na pásu projet botu, na které bylo číslo, prý kdo to udělal? Přihlásím se k tomu s tím, že jsem myslela, že to nevadí. Paní nade mnou krouťí hlavou. Mám taky víc utahovat tkaničky. S kolegyňemi se na sebe po takovém peskování někdy usmíváme. Já protáčím oči, to buzerování mě trochu štve. Když jsem u šněrování, kde na práci kontrolorek dobře vidím (i já jsem si osvojila neustálý dohled a dívám se na práci ostatních velmi pečlivě), mám pocit, že v porovnání s námi mají práce méně, stačily by tam dvě. Říkám to Ireně (moje vrstevnice) a ta říká, že ona by tam pracovat nechtěla ani za nic, že je to hrozná zodpovědnost. *(terénní poznámky, 2020)*

Paolo, byť ve funkci kontroly kvality, za námi s vadnou botou nebo upozorněním na špatnou práci nikdy nepřišel. Když nějakou chybu odhalil (to jsem nikdy neviděla), nejspíš na ni jen ukázal a další práci pro nápravu pak vykonala některá ze tří žen. Způsob, jakým ženy špatnou práci komunikovaly, nebyl vždy diplomatický, občasně jsem u pásu i kruhu slýchala křik. Paolo nikdy zvyšovat hlas nemusel, nebylo mu to nejspíš ani vlastní, jeho moc se ukazovala tiše, například ve schopnosti udržet si místo i přesto, že jeho přínos nebyl nikomu zjevný. Paolo si držel odstup, byť byl v továrně vidět docela často, i přesto, že jeho čeština byla na krátké běžné konverzace dost dobrá. Do provozu dílny se nijak zvlášť nepletl, čímž vlastně také osvědčoval smysl pro své místo.

Pro uchopení třídní pozice jsou zajímaví lidé, kteří se umísťují mezi nebo mimo kategorie. Marek, vyučený obuvník, na přelomu devadesátých a nultých let podnikal v pojišťovnictví. Jako mnoho ostatních viděl v devadesátých letech příležitost nové kariéry a nových možností, které komunistický režim nenabízel. V rozhovoru opakovaně zdůrazňoval, že vydělával hodně peněz, dodal také, že to nakonec bylo za cenu velkého stresu a mentálního vyčerpání, které vedly k celkovému zhroucení a pracovní neschopnosti. Oproti tomuto prudkému podnikatelskému vyhoření je decimace, které jsou vystavení dělníci, postupná, pomalejší, ale ve výsledku neméně devastující. Když jsem se Marka ptala na to, jestli dnes znamená dělník něco jiného než dřív, tak k mému překvapení odpověděl následovně.

Marek: Ano, dělník to je zbytek světa. Jak kdyby ten pracovní odpad. Oni to tak berou, že dělník je takový pracovní odpad. Dáme tam Ukrajince, to je jedno.

Kateřina: Kdo to tak bere?

Marek: Já si myslím, že to takto je celorepublikově. Už si toho dělníka tak nevážíme, jako to bylo kdysi. Kdysi byly odbory a ty, když řekly, „a bude to takto“, tak to tak bylo. Já nevím, když nás lákali na prvního máje, došel ředitel a řekl, „všichni si dáte po štamprli“. To je příklad, promiňte, to je příklad.

Marek v rozhovoru komentoval slábnoucí odbory a zároveň připomněl sociální a symbolické ocenění, které továrna v očích pamětníků nabízela v minulém režimu. Z rozhovoru dál vyplynulo, že Marek se k odpadu nepočítal, a to zejména skrze svou historii pojišťovacího agenta a pro statusové znaky provázející tuto pozici. Rozdíl dělalo, že

z nemanuální práce v pojišťovnictví odešel dobrovolně (byť to bylo po celkovém vyčerpání). Ve svých očích tak měl a má volbu.

Sousedí mě berou, protože mě znají jinak. On mě znají, v té době, že jsem začal stavět barák. Když jsem byl ten, co jednou dojde s tím autem, podruhé s tím autem a potřetí tam stáli policajti, pojd' nám pomoci se psem [Marek cvičil policejní psy]. Tam o mě byl zájem. Já jsem dobrovolně přešel jinam. Ale oni mě pořád berou tak, že mávne rukou a možu to jít od zítřka dělat znovu.

Marek svůj vyšší status spojený s předchozím povoláním v citaci spojuje se stavbou domu, změnou auta, sociálními kontakty. „Byl o něj zájem“, což kontrastuje s nezájmem, kterému je ve svých očích podřízen jako dělník. Jenda v následující citaci mluví o mizení třídního vědomí u dělníků: „Tož já su dělník, tak su dělník, viac mě jiného nezajímá. Já myslím, že to má teď inačí význam. Tenkrát ty dělníci byli a teď sa dělníkem nikdo necítí.“ Toto vyjádření spolu s Jiřininou citací, že „všeci chcú být študovaní“, charakterizuje dělnictví jako něco, co je v úpadku, na ústupu, zbaveno pozitivních statusových znaků i adekvátního finančního ohodnocení. Popis evokuje zraněnou důstojnost, o které psali Sennett a Cobb (1973). Dělnictví se zde ukazuje jako objektivní kategorie, která byla dříve veřejně přítomna a také subjektivně prožívána (cítit se dělníkem). Obě jsou propojené, kategorie mizí jako označující, a mizí tedy i jako kategorie pro identifikaci.

Pojem dělnická třída postupně mizí i z české sociologie a veřejné diskuse. Obdobně se pojem dělník vytrácí z popisu pracovních pozic, kde je nahrazován pojmy, jako je operátor výroby, manipulát, mechanik, pracovník nebo technik. Wacquant použil ve své studii pro lidi, o kterých psal, termín „praktik beze jména“ (no-name practitioner,

2014b: 130). Toto označení je relevantní i pro tovární dělníky. Ti se necítí úplně pohodlně v kategorii dělnictví, zároveň si však nepřisvojují kategorii obuvníka nebo ševce. Dělníci a dělnice ze sekací a šicí dílny často užívali také termín „sekáč“ nebo „šička“. Termín „švec“ jsem slyšela zaznít jen v rozhovoru s nejstarší zaměstnankyní továrny, která svou práci před důchodem předávala nové mistrově. Slovo používala opakovaně a připodobňovala ševcovství k umění. Toto pojetí práce bylo v továrně neobvyklé a zřídka. Lidé z generace současných čtyřicátníků se k ševcovství jako řemeslu nevztahovali přímo, ale mnohokrát jsem zaznamenala už zmíněné nostalgické vzpomínání na léta v učení. Svou volbu obuvnického oboru vysvětlovali tehdejší zvýšenou poptávkou po uchazečích pro tuto oblast vyučení. Obuvnictví tehdy nebylo jejich vysněným oborem a v budoucnu kýženým zaměstnáním, byl to obor, kam se v jejich regionu v určité době přijímalo hodně mladých.

Oproti tomu mnoho z mladších zaměstnanců továrny (dvacátníci), se sem dostalo po předchozím vyučení ve zcela jiných oborech (cukrářka, kuchař-číšník, prodavačka). Dvacátnice Bára, vyučená číšnice, nechtěla v oboru vyučení pracovat, a to hlavně kvůli nestabilní pracovní době. Místo u Bati jí vyhovuje proto, že po osmi hodinách může odejít. Pracovala také v automobilce, kde se podle ní chyba, na rozdíl od Bati, nedá opravit. Ačkoli je pokles ochoty k tvrdé práci vnímán jako generační, odráží širší proměny pracovního trhu i vzdělávacího systému. Preference jednoduššího a pohodlnějšího způsobu života, který je vnímán jako městský, je patrná například v ochetě dělníků pronajimat půdu nebo pole místnímu zemědělskému družstvu, a šetřit tak čas a energii, které jsou jinak s prací na pozemku spojené.

Vyučení berou někteří zaměstnanci jako typ závazku vůči oboru a práci, kterou dělají. V následující citaci Petr popisuje práci jako dlouhodobou danost, něco, k čemu ho předurčilo vyučení v oboru. Citované části předchází

promluva o tom, že kolektiv, ve kterém teď pracuje, zůstává za posledních patnáct let zhruba stejný.

Petr: Když jsem se tím vyučil, tak mě to musí bavit. Kdyby mě to nebavilo, tak už tady nejsem. Jako jasné, každá práce je zdroj peněz. Pokud by mňa ta práce nebavila, tak to nemůže člověk dělat. To musí člověk pochopit.

Kateřina: Myslíte, že většinu lidí tady to baví?

Petr: Já myslím, že kdyby je to nebavilo, tak tu nejsou.

V citaci je pozoruhodné spojení mít rád a muset mít rád, habituální proměna nouze v ctnost (Bourdieu 1996: 372). Práce je celoživotním závazkem, osvědčenou kompetencí vytrvat a vydržet. Tyto kvality dodávají životu a člověku na hodnotě, spíše než cílevědomá seberealizace nebo naplnění kariéry.

Jak jsme viděli v kapitole sedmé, je dělnická práce také zdrojem hrdosti, která se pojí se zvládnutím dřiny, za kterou je považována, a s výdrží, kterou zvládnutí vyžaduje. Hrdost je posilována pocitem užitečnosti a smysluplnosti práce, která má reálný výsledek, předpokládá ovládnutí celé řady kompetencí a fyzických i sociálních dovedností. Práce není rutinou osvojenou v horizontu hodin nebo týdnů, do schopnosti dřinu snášet člověk vrůstá dlouhodobě. Možná překvapivě se hrdost u dělníků nijak nepojila s příslušností k firmě Baťa. K této značce odkazovali jako k zašlé slávě řemesla, které vykonávají. Při práci jsem zaslechla poznámky typu „Baťa by sa v hrobě obracel“. Naopak nostalgia panovala vůči továrně v sedmdesátých nebo osmdesátých letech. Dělníci vzpomínali na podnikem organizované svátky, oslavy MDŽ, výlety pro děti, levné rekreace a obecně dobrou atmosféru v práci. Částečně jsem se o tom

již zmiňovala v části věnované odborům. Bonfiglioli (2019) dospívá k podobnému závěru, když socialistickou továrnu charakterizuje jako klíčový bod v redistribuci sociálních služeb, ke kterým si dělníci vyvinuli silné vazby. Kontext povinné zaměstnanosti, kterou komunistický režim vynucoval, v kombinaci s nivelizovanými platy u některých lidí zakládal pocit, že je o ně základně postaráno. Nostalgie po minulém režimu, který dělníkům zajišťoval symbolické i materiální výhody, o které po jeho pádu přišli, je zároveň jednou z mála možností, jak vyjádřit nesouhlas se současným socioekonomickým uspořádáním (Bartha 2014). Toto stýskání však generuje společenské odsouzení, pokud lidé tento sentiment cítí, jsou také citliví na to, aby ho při různých situacích spíše skrývali a vyhnuli se tak ostouzení a zesměšnění (viz také Todorova, Gille 2010). Dělníci v továrně nebyli nostalgičtí po Baťově kapitalismu, takový sentiment by byl nejspíš příslušníky středních a vyšších tříd přijat lépe. Pozitivní vzpomínky na socialistickou minulost jsou však předmětem možného zostuzení. I zde se ukazuje, že možnost být stigmatizován je nedílnou součástí dělnického bytí.

Soukromí

Třídění, které bylo předmětem minulé části, a potažmo i motivem celé knihy, se pochopitelně neodehrává jen v pracovní sféře. Ženy a muži se zde nacházejí i jako členové rodin, domácností, různě definovaných komunit a společenství. I v této oblasti probíhá posuzování na věci podstatné a méně podstatné, dobré a špatné, zábavné a nudné, hezké a škaredé, adjektiva lze doplňovat dle potřeby a vkusu. Do továrny nepracovní aspekty života vstupovaly skrze běžné konverzace při práci nebo o přestávkách. V následující části chci přece jen soukromou sféru života lidí z továrny stručně zmínit. Už dříve z textu vystupovala

radost z toho, že má člověk práci za sebou, v následující části chci ukázat další sféry života dělníků, sféry, do kterých je člověk po pracovní době uvolněn. Nepřekvapivě je to hlavně rodinný život. Slyšela jsem o manželech a manželkách („můj“ a „moja“), o dětech, o školách dětí, o práci na domech („na baráku“), o vaření. Na mou rodinu se mě lidé v továrně překvapivě neptali, maximálně na to, kolik mám dětí. Možná v tom bylo zrcadlení vlastního ostychu a citu pro soukromí, očekávali, že ani já se na rodinu ptát nebudu.

Není neobvyklé, že se ženy starají o staré rodiče, se kterými žijí ve společném domě, nebo za nimi docházejí a pečují o ně v bydlišti rodičů. Pro školní děti je samozřejmostí, že jdou do družiny brzy ráno, mnohdy už na 6.30, aby jejich rodiče stihli začátek pracovní doby. Stejně tak nepřipadá v úvahu vyzvedávání po obědě, protože děti nemá kdo vyzvednout, rodiče a často i prarodiče pracují s pevně danou pracovní dobou. V rozhovorech, které jsem v Brně vedla s učni obchodní školy, bylo nápadné očekávání rodičů, že starší děti přejmou péči o mladší sourozence, ta zahrnovala ohřívání jídla, zatápění v kamnech, každodenní starost o domácnost. Socializace do kultury neustálé práce je u dětí na vesnici nebo v malé obci daleké výraznější než u příslušníků středních tříd ve městech.

Rozpětí zájmů lidí v továrně bylo dost široké. Kromě očekávatelné starosti o dům a zahradu, na které byli často velmi hrdí, to jsou i specificky zaměřené koníčky, zahrnující country tanec a vrhání sekyry a nože na terč, pěstování bonsajů, ježdění na kole, rybaření, kempování, zájem o UFO. Je to i četba ve velkém rozptylu žánrů, ženy zmiňovaly romantické příběhy, knížky ze života, pravdivé knížky o různých problémech a pohnutých osudech hrdinek (ženy jako oběti domácího násilí, příběhy lidí z koncentračního tábora). Jako by takové příběhy poskytovaly konejšivé srovnání pro vlastní život, který pak v porovnání vyznívá více optimisticky. Pro mou babičku byla útěchou spisovatelka Vlasta Javořícká, která psala milostné příběhy z prostředí

venkova. Objevoval se i specifický hudební vkus, moje vrstevnice například poslouchala death metal a orientovala se v současných zahraničních kapelách, na které jí dává tipy její syn. Některé ženy si cení místních zvyků, krojů, pečení, pravidelně se účastní slavností, které s nimi jsou v obci spojeny. Jak jsem už zmínila, přítomen byl ale i opak, tedy okázalý nezájem o lidové a místní zvyklosti, který by bylo možné vyložit jako snahu o vyčlenění z provinčnosti obce.

Toto je hrubá sumarizace, která okleštuje barvitost života dělníků, a pro srovnání by bylo spravedlivé pokusit se stejně stručně shrnout mé vlastní zájmy. Focení, četba, občasné cvičení, ping pong, jízda na kole, kdy však nejezdím jen tak bez cíle nebo na výlet, spíš kolo využívám na přemísťování podle praktického záměru, do obchodu, do práce, za kamarády, na pochůzky a vyřizování. Moje zájmy se rychle střídají, pro něco se nadchnu, ale dlouho u toho nevydržím (box, noření do studené vody, meditace). Zní to ploše, vypovídá málo, je to jako špatně udělané dotazníkové šetření. Sama si svého volného času cením více a vidím, že se několikařádkovému popisu vzpěčuje.

Dovolenou si dělníci musí vybírat v čase, který je centrálně plánován. Je to čtrnáct dní v létě, ty jsou pak doplněny individuálně plánovanou dovolenou do celkového počtu dvaceti dnů ročně. Dovolenou zaměstnanci většinou absolvují v Česku. Někomu stačí pár dnů, více nedovolují závazky, zvířata, pozemky, ale ani vlastní nastavení. Zaslechla jsem konverzaci mezi Mirkem a Danou, kde Mirek líčil, že za takové peníze (myslím, že šlo o patnáct tisíc korun) by si dovolenou neužil, a své tvrzení doplnil slovy, „když vím, jak se na to nadřu“. Zmínka je výmluvná v tom, že hodnota požitků je poměřována dřinou, kterou je vykoupena. Zatímco střední nebo vyšší třídy si dovoří užít odpočinku, večere v restauraci, letu do vzdálené destinace, dělníci pomyslně přepočítávají tyto výdaje na hodiny, týdny nebo měsíce v práci. Vzpomněla jsem si taky na mou matku, před níž tajím cenu bot nebo oblečení, které pro

ni vyberu jako dárek, protože kdyby cenu znala, neměla by z dárku radost. Přestože pije ráda víno, odrůdy nebo vinařství pro ni nejsou podstatné. Její partner vozí víno od kamarádů a určující je kromě základní kvality především cena, nesmí to být moc drahé. Obdobně mi Jitka při skládání krabic řekla, že by za kávu sto korun nikdy nedala, to podle ní dělají lidé z města, sama peníze raději investuje do domu. Dřina si zaslouží uváženější investici, nemůže jen tak zmizet v drahé letence nebo kávě, jejíž konzumace trvá pár minut nebo hodin. Individuální požitky a přání jsou upozaděny, z této perspektivy se částky, které příslušníci střední a vyšší třídy bez rozpaků vydávají na různé věci každodenní spotřeby, zdají nepochopitelné. Poměřeny měsíčním platem a pracovním časem potřebným k jejich vydělání se zdají neadekvátně vysoké.

Můj záznam volnočasových aktivit dělníků a jejich soukromého a rodinného života je sestaven z rozhovorů, barvitější obraz by se mi naskytl, kdybych měla možnost s lidmi ve volném čase déle pobývat, obdobně jako se mi práce v továrně a dělnictví lépe chápaly na základě přímého pozorování. Lidé v továrně si svého soukromí cenili a jen tak do něj někoho nepouštěli. Měla jsem dojem, že sociální vazby fungují primárně po osách rodinných, nebo jsou prověřovány dlouholetým trváním, do kterého není lehké pro člověka z vnějšku proniknout. Domov a práce představují různé typy estetiky. Pracovní místa jsou prodchnuta estetikou starého a opotřebovaného, ovšem bez patiny historicky cenného či nějak unikátního, jak si mohou staré továrny romantizovat střední třídy. Továrna je také místem sdíleného, patřícího mnoha uživatelům podobné sociální třídy, dělníkům. Naopak domov je místem osobního, nesdíleného, a byť se domy či byty lidí stejné třídy podobají, i zdánlivě jedinečného a dekorovaného podle domněle individuálního vkusu. Domov reprezentuje místo zákulisí, které si rodiny střeží, které pečlivě upravují a zdobí, o které

se starají, investují do něj. Dům a domov zhodnocují vydělané peníze, ochraňují a přetrvávají.

Firemní očekávání

V následující části se soustředím na představy o dělnické identitě ze strany vedení továrny a firmy. Začínám citací ředitelky, která vyjadřuje názor na odlišnost zaměstnanců jednotlivých dílen.

Nejupřímnější a nejotevřenější jsou lidé na té spodkové. Možná je to i tím, že jako jediní mají kolektivní úkol, oni táhnou společně za jeden provaz. Sekací a šicí dílna, ty lidi jsou placení podle individuálního úkolu, takže každý si pracuje na tom svém. Na spodkové mají jedny peníze dohromady a ty si dělí mezi sebe. Jsou takoví víc stmelení. Ten kolektiv je tam opravdu jiný.

Vedle upřímnosti dává ředitelka důraz na pospolitost dělníků. Je to jednak příslušnost ke komunitě v podobě dílny, jednak závazek vůči pracovnímu kolektivu jako celku. Uherskohradištsko bylo v první vlně silně zasaženo pandemií koronaviru a někteří zaměstnanci museli zůstat doma pro vlastní nemoc nebo z důvodu péče o děti. V této situaci ředitelka oceňovala a chválila dělníky, kteří doma nezůstali a pokračovali v práci.

Co já velice oceňuju je, že v minimální míře využívali ošetřováků. I ty holky, které mají doma děcka, zůstaly v práci, takže my jsme se nezastavili. Nám chybělo pár lidí, do pěti do šesti, kteří zůstali doma, ten zbytek sem chodil, nejenže chodil, ale ty lidi tahali dvanáctky, abysme dohnali

to, že nám chybí lidi. Takže to bylo super. Ta komunita zafungovala úplně geniálně.

Předpokládá se, že dělníci budou zdraví a fit pro práci, kterou vykonávají. Apel na soudržnost (místní a pracovní) zde znamená očekávání, že zájmy továrny nebo firmy převáží nad potřebami rodiny. To je představa poněkud romantizující. Jak jsme viděli dříve, někteří dělníci se skutečně dovevou a chtějí do pozice vedení vstoupit, u mnohých byl přístup mnohem rezervovanější.

Když ředitelka vyžadovala přesčas, jako podporu pro své očekávání často uváděla fakt, že sama v práci zůstává po standardní pracovní době. Pro to však dělníci neměli pochopení. Jarka srovnání odmítla s tím, že když ředitelka manažerskou práci přijala, jsou přesčasy součástí její vedoucí pozice. Jarka své místo vnímá jako jakékoli jiné, žádnou velkou loajalitu k továrně ani k ředitelce necítí, chce pravidelný plat a jistotu, že si práci udrží v dlouhodobějším horizontu. S ředitelkou se nesrovnává a nechce se automaticky podvolit očekáváním na bezpodmínečné přijetí přesčasů. Je logické, že zaměstnanci umístění v hierarchii níže, vykazují vůči organizaci nižší oddanost a emocionální pouto než ti, co stojí nad nimi, pro které je práce kariérou (Goffman 1961: 201).

Z předchozího textu je zřejmé, že očekávání firmy jsou do velké míry individualizovaná, to znamená, že vedení má představu, jací dělníci jsou a mají být jako jedinci. Ředitelka si dělníky přeje upřímné, otevřené, pracovitě a do určité míry stmelené v kolektiv. Systematická podpora pracovních podmínek dělníků však ustupuje zájmům továrny jako části korporace, na dělníky jako na skupinu v rámci celé společnosti Baťa se moc nehledí. Odbory, které potenciálně reprezentují zájmy dělníků, jsou, jak jsme slyšeli, hodné, a tak trochu slabé, což vedení konvenuje.

Představa o otevřených a pracovitých dělnících se promítá do individualizovaných forem péče, kterých se

jim od ředitelky dostává. Byla například ochotna ženám na šicí dílnu vozit snídani z obchodu, kde si ji sama cestou do práce kupovala. Nebo jako věřící křesťanka pozvala do továrny kněze, který místu poželhal. Ředitelka tak doslova přenáší své představy o tom, co je správné a žádoucí, na širší okruh zaměstnanců. Zmíněné odsávání vzduchu v části, kde se na boty nanáší lepidlo, je také interpretováno jako individuální rozhodnutí ředitelky, ne jako věc nároku a systematického zajištění dobrých pracovních podmínek a zdravého prostředí. V jiném případě, když odbory požadovaly firemní boty na práci, ředitelka vyhodnotila žádost jako neopodstatněnou a dělníci je nedostali. Ředitelka na jednu stranu dělníky srovnává se sebou (pracuje přesčas, i manuálně), na druhou stranu vůči nim vystupuje z pozice paternalizující moci a morální spravedlnosti. Pracovní boty zamítla s tím, že by v nich dělníci stejně nepracovali, protože pracují v pantoflích, a ty Baťa nevyrábí. Dělníci by podle ní vyfasované boty využívali k jiným účelům.

Vystupování z pozice povýšené blahosklonnosti je výrazné v následující situaci. Byla ohlášena schůzka spodkové dílny. Všichni zaměstnanci se sešli v jedné části továrny a byli informováni o pravidlech týkajících se zákazu kouření, telefonování, používání sluchátek a konzumace jídla na pracovišti. Pravidla nejsou nová, ale nové má být jejich přísné vynucování, v případě neuposlechnutí budou následovat pokuty ve formě srážek z platu. Na schůzce mluví mistrová, zatímco ředitelka situaci pozoruje zpoza rohu, aby nebyla dělníky viděna. Když jsem se na schůzku ředitelky později ptala, tak poznamenala:

Jo, ono opravdu je to strašně zvláštní, mně to trvalo nějakou dobu, než jsem na to došla. Ale ty lidi tady potřebujou jednou za čas seřvat a zjebat. Nevím, jak to říct slušně. A potom začnou fungovat, protože mají pocit, jak malé děcko, když mu nedáte hranice, tak ono vlastně neví, co všechno

může, protože vlastně může všechno. A ti lidé tady jsou úplně stejní. Takže tady stačí udělat bububu a oni si budou nadávat, že jim někdo něco sebral, ale vlastně jsou vnitřně strašně spokojení, protože konečně jim někdo řekl, co mají vlastně dělat. Je to strašně zvláštní, ale oni to prostě jednou za čas potřebují. (*ředitelka továrny*)

Citace je v prvním plánu zajímavá tím, že se ředitelka k lidem v továrně vztahuje jako k malým dětem, což jinak nebylo pro způsob jejího vedení typické. Staví se do nadřízené pozice někoho, kdo dělníkům svrchu rozumí, ví, jací jsou a co potřebují. Ze strany ředitelky jde nejspíš také o disciplinaci mistrové, pobídnutí k tomu, aby si situaci na dílně více hlídala. Svědčí o tom, že si ředitelka je personalizace moci, kumulované u ní, vědoma a snaží se ji rozvrstvit delegováním na mistrové. Ty někdy vnímaly autoritativní složku své práce jako těžkou, a to zejména v situaci, kdy samy vzešly z řadových dělníků a funkcí mistrové se vůči nim najednou ocitly v nadřízené pozici. Dělníci schůzkou nebyli nijak znepokojení, nic se prý nezmění, pravidla jsou a budou uplatňována selektivně a někomu se zakázané věci stejně budou nadále tolerovat. Dělníci také implicitně vědí, že na strhávání z platu nedojde, zákoník práce takové sankce neumožňuje.

Na fotografii na konci kapitoly vidíme oznámení přesčas. Vytištěný „leták“ koloval na kruhu a pásu, což zajistilo jeho distribuci mezi všechny zaměstnance. Oznámení psala mistrová spodkové dílny, což je patrné z oslovení „miláčci“, které občas používala i v běžné mluvě. Oslovení je srdečné, styl oznámení je strohý a direktivní. Předpokládá se, že se všichni podřídí, komu se přesčas nehodí, musí se omlouvat mistrové. Oznámení není nikým podepsáno, což má nejspíš naznačit, že jde o obecný pokyn vedení, potřebu organizace, ne výmysl či přání jednoho člověka.

Ředitelka ztělesňuje podobné kvality, které vyžaduje od dělníků, prezentuje otevřenost a pracovitost. Dělníci vykazují jemnější cit pro pravidla rozehrané hry, pro nerovnost, kterou ředitelka, když chce, vědomě přehlíží nebo jí její privilegium dovoluje ji ignorovat. Dělníci takové srovnávání odmítají, vědí, že jejich pozice nejsou souměřitelné, v tomto pohledu se neztotožňují s očekáváními, která jsou jim vedením připisována. Vedení, včetně generálního ředitele, staví situaci rozložení sil jako rovnou, dělníci jsou pro ně partery, kterým údajně plně naslouchají a jejichž hlas respektují. Tato ignorance nerovnosti maskuje realitu pro ně samé, ale zejména také pro dělníky, pro které je pak extrémně těžké ze své podřízené pozice situaci předefinovat jako konfliktní nebo antagonistickou. Fungování odborů je, jak jsme viděli v minulé kapitole, dobrým příkladem.

Literatura

- Abbott, A. D. (2016). *Processual sociology*. The University of Chicago Press.
- Acker, J. (1990). Hierarchies, jobs, bodies: A theory of gendered organizations. *Gender & Society*, 4(2), 139–158.
- Adkins, L., & Skeggs, B. (Eds.). (2004). *Feminism after Bourdieu*. Blackwell Publishing.
- Alberti, G., Bessa, I., Hardy, K., Trappmann, V., & Umney C. (2018). In, against and beyond precarity: Work in insecure times. *Work, Employment and Society*, 32(3), 447–457.
- Alexander, J. C. 1992. The promise of a cultural sociology. In R. Munch & N. Smelser (Eds.), *Theory of culture* (s. 293–323). University of California Press.
- Alexander, J. C. (1995). The reality of reduction: The failed synthesis of Pierre Bourdieu. In: J. C. Alexander, *Fin de siècle social theory: Relativism, reduction, and the problem of reason* (s. 128–217). Verso.
- Atkinson, J. (1984). Manpower strategies for flexible organisations. *Personnel Management*, 16(8), 28–31.
- Babiš, A. (2021). *Sdílejte, než to zakážou!* ANO 2011.
- Bailey, C., & Madden, A. (2015). Time reclaimed: Temporality and the experience of meaningful work. *Work, Employment and Society*, 31(1), 3–18.
- Bartha, E. (2014). Forgotten histories: Workers and the new capitalism in East Germany and Hungary. In J. W. Boyer & B. Molden (Eds.), *EUtROPEs: The paradox of European empire* (s. 309–334). University of Chicago Center in Paris.
- Beck, U. & Beck-Gernsheim, E. (2002). *Individualization: Institutionalized individualism and its social and political consequences*. Sage Publications.
- Bek, T. (2019). Práce za pokladnou: Flexibilní organizace v supermarketech a prekari-zace práce. *Sociologický časopis*, 55(1), 61–86.
- Bettie, J. (2003). *Women without class: Girls, race, and identity*. University of California Press.
- Binnie, J., & Skeggs, B. (2004). Cosmopolitan knowledge and the production and consumption of sexualized space: Manchester's gay village. *The Sociological Review*, 52(1), 39–61.
- Bláha, A. I. (1937). *Sociologie sedláka a dělníka: Příspěvek k sociologii společenských vrstev* (2. opr. vyd.). Orbis.
- Blumer, H. (1972). Action vs. interaction: Relations in public – microstudies of the public order by Erving Goffman. *Society*, 9(6), 50–53.
- Boltanski, L., & Ciapello, E. (2005). *The new spirit of capitalism*. Verso.
- Bonfiglioli, C. (2019). *Women and industry in the Balkans: The rise and fall of the Yugoslav textile sector*. I.B. Tauris
- Bottero, W. (2005). *Stratification: Social division and inequality*. Routledge.
- Bourdieu, P. (1985). The social space and the genesis of groups. *Theory and Society*, 14(6), 723–744.
- Bourdieu, P. (1987). What makes a social class? On the theoretical and practical existence of groups. *Berkeley Journal of Sociology*, 32(1), 1–17.
- Bourdieu, P. (1994). Rethinking the state: Genesis and structure of the bureaucratic field. *Sociological Theory*, 12(1), 1–18.
- Bourdieu, P. (1996). *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1998). *Teorie jednáni*. Karolinum.
- Bourdieu, P. (1990). *The logic of practice*. Stanford University Press.
- Bradley, H. (2014). Class descriptors or class relations? Thoughts towards a critique of Savage et al. *Sociology*, 48(3), 429–36.
- Burawoy, M. (2001). Neoclassical sociology: From the end of communism to the end of classes. *American Journal of Sociology*, 106(4), 1099–1120.
- Burawoy, M. (2009). *The extended case method: Four countries, four decades, four great transformations, and one theoretical tradition*. University of California Press.
- Burawoy, M. (2013). Ethnographic fallacies: Reflections on labour studies in the era of market fundamentalism. *Work, Employment and Society*, 27(3), 526–536.
- Burawoy, M. (2019). Afterword. In E.O. Wright, *How to be an anticapitalist in the twenty-first century* (Kindle Paperwhite version). Verso.
- Carnes, N. (2018). *The cash ceiling: Why only the rich run for office – and what we can do about it*. Princeton University Press.

- Čiřař, O., & Štětka, V. (2016). Czech Republic: The rise of populism from the fringes to the mainstream. In T. Aalberg, F. Esser, C. Reinemann, J. Stromback, & C. De Vreese (Eds.), *Populist political communication in Europe* (s. 285–298). Routledge.
- Crompton, R. (2010). Class and employment. *Work, Employment and Society*, 24(1), 9–26.
- Crouch, C. (2013). *Making capitalism fit for society*. Polity Press.
- Čadová, N., & Paleček, M. (2006). *Jak je v Česku vnímána práce*. Sociologický ústav Akademie věd ČR.
- Delanová, Š. (2015). Nepředvídatelnost, flexibilita a umírněná tekutost v globální továrně. *Cargo*, 13(1-2), 95–115.
- Dennis, N., Henriques, F., & Slaughter, C. (1956). *Coal is our life*. Eyre and Spottiswoode.
- Dopita, M. (2005). Sociální topografie Pierra Bourdieua v českém prostředí. *Politologická revue*, 11(2), 27–56.
- Drahokoupil, J. (2009). *Globalization and the state in Central and Eastern Europe: The politics of foreign direct investment*. Routledge.
- Drahokoupil, J. (2015). Class in Czechia: The legacy of stratification research. *East European Politics and Societies: And Cultures*, 29(3), 577–587.
- Durkheim, É. (2004). *Společenská dělná práce*. Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Emigh, R. J., & Szelenyi, I. (Eds.). (2001). *Poverty, ethnicity, and gender in Eastern Europe during the market transition*. Praeger.
- Engels, F. (1950). *Postavení dělnické třídy v Anglii*. Svoboda.
- Eribon, D. (2002). *Michael Foucault: 1926–1984*. Academia.
- Evans, G., & Mills, C. (1999). Are there classes in post-communist societies? A new approach to identifying class structure. *Sociology*, 33(1), 23–46.
- Evans, G., & Tilley, J. (2015). The new class war: Excluding the working class in 21st-century Britain. *Juncture*, 21(4), 298–304.
- Fasora, L. (2010). *Dělník a měšťan: Vývoj jejich vzájemných vztahů na příkladu šesti moravských měst 1870–1914*. Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Fassmann, M., Myant, M. R., Pavelka, T., Švihlíková, I., Hejduk, R., Smejkalová, K., & Středula, J. (2019). *Šance na přiblížení českých mezd vyspělé EU: Studie ČMKOS*. Českomoravská konfederace odborových svazů.
- Festinger, L. (1954). A Theory of Social Comparison Processes. *Human Relations*, 7(2), 117–140.
- Foley, D. E. (1989). Does the working class have a culture in the anthropological sense? *Cultural Anthropology*, 4(2), 137–162.
- Fussel, P. (1987). *Class*. Ballantine Books.
- Goffman, E. (1951). Symbols of class status. *The British Journal of Sociology*, 2(4), 294–304.
- Goffman, E. (1956). *The Presentation of Self in Everyday Life*. University of Edinburgh.
- Goffman, E. (1961). *Asylums: essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Anchor Books.
- Goldthorpe, J. H., Lockwood, D., Bechhofer, F., & Platt, J. (1969). *The affluent worker in the class structure*. Cambridge University Press.
- Gordon, L. A., Klopov, E. A., & Večerník, J. (1983). Formování beztržní struktury a místo dělnické třídy v sovětské společnosti. *Sociologický časopis*, 19(1), 39–49.
- Graeber, D. (2018). *Bullshit jobs: a theory*. Simon & Schuster.
- Grusky, D. B., & Galescu, G. (2005). Is Durkheim a class analyst? In J. C. Alexander & P. Smith (Eds.), *The Cambridge Companion to Durkheim* (s. 322–359). Cambridge University Press.
- Grusky, D. B., & Weeden, K. A. (2001). Decomposition without death: A research agenda for a new class analysis. *Acta Sociologica*, 44(3), 203–218.
- Gullestad, M. (2001). *Kitchen-table society: A case study of the family life and friendships of young working-class mothers in urban Norway*. Universitetsforlaget.
- Hann, C. M. (Ed.). (2002). *Post-socialism: Ideals, ideologies, and practices in Eurasia*. Routledge.
- Hann, C. M., & Parry, J. P. (Eds.). (2018). *Industrial labor on the margins of capitalism: Precarity, class, and the neoliberal subject*. Berghahn Books.
- Harvey, D. (2007). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press.
- Harvey, D. (2017). Afterword. In K. Marx, & F. Engels, *The Communist Manifesto* (s. 129–169). Pluto Press.
- Hebson, G. (2009). Renewing class analysis in studies of the workplace: A comparison of working-class and middle-class women's aspirations and identities. *Sociology*, 43(1), 27–44.
- Hennen, P. (2005). Bear bodies, bear masculinity: Recuperation, resistance, or retreat? *Gender & Society*, 19(1), 25–43.

- Holubec, M. (2009). *Lidé periferie. Sociální postavení a každodennost pražského dělnictva v meziválečné době*. Západočeská univerzita.
- Hout, M., Brooks, C., & Manza, J. (1993). The Persistence of classes in post-industrial societies. *International Sociology*, 8(3), 259–277.
- Huláková, M. (1983). Kontexty sociálně ekonomických přeměn dělnické třídy. *Sociologický časopis*, 19(1), 4–10.
- Charlesworth, S. J. (2000). *A phenomenology of working class experience*. Cambridge University Press.
- Jarkovská, L., Lišková, K., & Šmídová, I. (2010). *S genderem na trh: Rozhodování o dalším vzdělávání patnáctiletých*. Sociologické nakladatelství SLON.
- Jemelka, M., & Ševeček, O. (2016). *Tovární města Baťova koncernu: Evropská kapitola globální expanze*. Academia.
- Jones, O. (2012). *Chavs: The demonization of the working class*. Verso.
- Kalb, D. (2009). Conversations with a Polish populist: Tracing hidden histories of globalization, class, and dispossession in postsocialism (and beyond). *American Ethnologist*, 36(2), 207–223.
- Kalb, D. (2011). Introduction headlines of nation, subtexts of class: Working-class populism and the return of the repressed in neoliberal Europe. In D. Kalb & G. Halmi (Eds.), *Headlines of nation, subtexts of class: working-class populism and the return of the repressed in neoliberal Europe* (s. 1–36). Berghahn Books.
- Kalb, D., & Halmi, G. (Ed.). (2011). *Headlines of nation, subtexts of class: Working-class populism and the return of the repressed in neoliberal Europe*. Berghahn Books.
- Karlíček, J. (2020). Úvodník. *Baťa noviny*, červenec.
- Katrnák, T. (2004a). *Odsouzení k manuální práci*. Sociologické nakladatelství.
- Katrnák, T., & Fučík, P. (2010). *Návrat k sociálnímu původu: vývoj sociální stratifikace české společnosti v letech 1989 až 2009*. Centrum pro studium demokracie a kultury; Masarykova univerzita.
- Keller, J. (2006). *Soumrak sociálního státu*. Sociologické nakladatelství.
- Keller, J. (2010). *Tři sociální světy: sociální struktura postindustriální společnosti*. Sociologické nakladatelství (SLON).
- Kideckel, D. A. (2002). The unmaking of an East-Central European working class. In C. M. Hann (Ed.),
- Postsocialism: Ideals, Ideologies, and Practices in Eurasia* (s. 114–132). Routledge.
- Kingston, P. W. (2000). *The classless society*. Stanford University Press.
- Klímová, D. a kol. (1981). *Stará dělnická Praha: život a kultura pražských dělníků 1848–1939*. Academia.
- Kofti, D. (2018). Regular work in decline, precarious households, and changing solidarities in Bulgaria. In C. Hann, & J. Parry (Eds.), *Industrial labor on the margins of capitalism: precarity, class, and the neoliberal subject* (s. 111–133). Berghahn Books.
- Koucký, J. (2018, November 13). *Je vysokoškolačů příliš málo, nebo příliš mnoho?* Universitas.
- Kroha, J. (1973). *Sociologický fragment bydlení*. Krajské středisko státní památkové péče a ochrany přírody.
- Kubátová, H. (2008). *Životní svět a sociální světy*. Univerzita Palackého v Olomouci.
- Kuděla, M. (2015). Jak se stát stranickým kandidátem? In P. Lyons, & R. Kindlerová (eds.) *47 odstínů české společnosti* (s. 196–201). Sociologický ústav AV ČR.
- Ladányi, J., & Szelényi, I. (2006). *Patterns of exclusion: constructing Gypsy ethnicity and the making of an underclass in transitional societies of Europe*. East European Monographs.
- Lamont, M. (2000). *The dignity of working men: morality and the boundaries of race, class, and immigration*. Russell Sage Foundation.
- Lewis, O. (1998). The culture of poverty. *Society*, 35(2), 7–9.
- Lupták Burzová, P. (2019). Být naplánován / Geografie „nekvalifikovaných dělníků a dělnic“. In R. Osman & L. Pospíšilová (Eds.), *Geografie „okrajem“* (s. 91–110). Karolinum.
- Machonin, P. (2003). Proměny sociálních nerovností. In M. Tuček a kol. (Ed.), *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí* (s. 205–238). Sociologické nakladatelství.
- Machonin, P. (2004). Dynamika české společnosti. *Listy*, 34(2), 23–29.
- Mandel, D. (2001). „Why is there no revolt?“ The Russian working class and labour movement, *Socialist Register*, 37, 171–195.
- Marek, M., & Strobach V. (2010). Batismus, urychlená modernita a průkopníci práce. Personální politika Baťova koncernu a řízené přesuny zaměstnanců v letech 1938–1941. *Moderní dějiny*, 18(1), 103–153.

- Mareš, P. (2000). Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení. *Sociologický časopis*, 36(3), 285–297.
- McCall, L. (2005). The complexity of intersectionality. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 30(3), 1771–1800.
- McNall, S.G., Levine, R. F. & Fantasia, R. (Eds.). (1991). *Bringing class back in: Contemporary and historical perspectives*. Westview Press.
- Mills, C. (2014). The Great British class fiasco: A comment on Savage et al. *Sociology*, 48(3), 437–444.
- Mirowsky, J. (1987). The Psycho-Economics of Feeling Underpaid: Distributive Justice and the Earnings of Husbands and Wives. *American Journal of Sociology*, 92(6), 1404–1434.
- Mudde, C., & Kaltwasser, C.R. (2017). *Populism: A very short introduction*. Oxford University Press.
- Myant, M. (2010a). Trade union influence in the Czech Republic since 1989. *Czech Sociological Review*, 46(6), 889–912.
- Myant, M. (2010b). *Trade unions in the Czech Republic*. ETUI.
- Ost, D. (2006). *The defeat of solidarity: anger and politics in postcommunist Europe*. Cornell University Press.
- Ost, D. (2015). Class after communism: Introduction to the special issue. *East European Politics and Societies*, 29(3), 543–564.
- Piketty, T. (2014). *Capital in the twenty-first century*. Belknap Press of Harvard University Press.
- Prokop, D. (2019). *Slepé skvrny: O chudobě, vzdělávání, populismu a dalších výzvách české společnosti*. Host.
- Prokop, D., Tabery, P., Buchtík, M., Dvořák, T., & Pilňáček, M. (2019). *Rozdělení svobodou: Česká společnost po 30 letech*. Radioservis.
- Pun, N., Andrijasevic, R., & Sacchetto, D. (2020). Transgressing North–South divide: Foxconn production regimes in China and the Czech Republic. *Critical Sociology*, 46(2), 307–322.
- Radičová, I., & Vašečka, M. (2001). Redistribution's role in leveling income: The overgrown Slovak welfare state. In R. J. Emigh & I. Szelenyi (Eds.). *Poverty, ethnicity, and gender in Eastern Europe during the market transition* (s. 157–189). Praeger.
- Reifová, I. (2020). Shaming the working class in post-socialist reality television. *European Journal of Cultural Studies*. Advanced online publication.
- Rose, D., E. Harrison, & Pevalin, D. (2010). The European Socioeconomic Classification: A Prologomenon. In D. Rose & E. Harrison (Eds.). *Social Class in Europe: An Introduction to the European Socioeconomic Classification* (s. 3–38). New York: Routledge.
- Savage, M. (2000). *Class analysis and social transformation*. Open University.
- Savage, M. (2005). Working-class identities in the 1960s: Revisiting the affluent worker study. *Sociology*, 39(5), 929–946.
- Savage, M. (2009). Contemporary sociology and the challenge of descriptive assemblage. *European Journal of Social Theory*, 12(1), 155–174.
- Savage, M., Devine, F., Cunningham, N., Taylor, M., Yaojun, L., Hjellbrekke, J., Le Roux, B., Freidman, S., & Miles, A. (2013). *A new model of social class? Findings from the BBC's Great British class survey experiment*. *Sociology*, 47(2), 219–250.
- Sayer, A. (2005a). *The moral significance of class*. Cambridge University Press.
- Sayer, A. (2005b). Class, moral worth and recognition. *Sociology*, 39(5), 947–963.
- School of Social & Political Sciences Seminars, University of York. (2013, December 12). *SPS Seminar Series - Interview with Beverley Skeggs* [Video]. YouTube.
- Sennett, R., & Cobb, J. (1973). *The hidden injuries of class*. Vintage Books.
- Sidiripulu Janků, K. (2014). O leperiben: Partnerství, etnizace a orientalismus v aplikovaném výzkumu. *Biograf*, (59), 3–32.
- Simpson, R., Hughes, J., Slutskaia, N., & Balta, M. (2014). Sacrifice and distinction in dirty work: Men's construction of meaning in the butcher trade. *Work, Employment and Society*, 28(5), 754–770.
- Skeggs, B. (1997). *Formations of class & gender: Becoming respectable*. Sage Publications.
- Skeggs, B. (2003). *Class, self, culture*. Routledge.
- Sommer, V. (Ed.). (2019). *Řídit socialismus jako firmu: Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. : NLN, s.r.o.
- Stack, C. B. (1997). *All our kin*. Basic Books.
- Stacul, J. (2011). Class without consciousness: Regional identity in the Italian Alps after 1989. In D. Kalb & G. Halmaj

(Eds), *Headlines of nation, subtexts of class: Working-class populism and the return of the repressed in neoliberal Europe* (s. 156–172). Berghahn Books.

Standing, G. (2011). *The precarious: The new dangerous class*. Bloomsbury Academic.

Stenning, A. (2005). Where is the post-socialist working class?: Working-class lives in the spaces of (post-)socialism. *Sociology*, 39(5), 983–999.

Szelenyi, I. (1982). The intelligentsia in the class structure of state-socialist societies. *American Journal of Sociology*, 88(Suppl.), S287–S326.

Šanderová, J. (1999). Opět o třídách a vrstvách v současné kapitalistické společnosti (čtyři obecné hypotézy). *Sociologický časopis*, 35(1), 17–32.

Taylor, Y. (2008). „That’s Not Really My Scene“: Working-Class Lesbians In (and Out of) Place. *Sexualities*, 11, 523–546.

Therborn, G. (2013). *The killing fields of inequality*. Polity.

Thompson, E. P. (1963). *The Making of the English Working Class*. Victor Gollanz.

Todorova, M. N., & Gille, Z. (Eds.). (2010). *Post-communist nostalgia*. Berghahn Books.
Torlina, J. (2011). *Working class: Challenging myths about blue-collar labor*. Lynne Rienner Publishers.

Tribe, K. (2019). Overview of chapter four In M. Weber, *Economy and society: A new translation* (s. 448–449). Harvard University Press.

Uhlová, S. (2018). *Hrdinové kapitalistické práce*. Cosmopolis.

Varga, M. (2014). *Worker protests in post-communist Romania and Ukraine: Striking with tied hands*. Manchester University Press.

Večerník, J. (1983). Mobilitní aspekty reprodukce a rozvoje dělnické třídy. *Sociologický časopis*, 19(1), 71–83.

Virtová, T., Stöckelová, T., & Krásná, H. (2018). On the track of c/overt research: Lessons from taking ethnographic ethics to the extreme. *Qualitative Inquiry*, 24(7), 453–463.

Wacquant, L. (1991). Making class: The middle class(es) in social theory and social structure. In S. G. McNall, R. F. Levine & R. Fantasia (Eds), *Bringing class back in: contemporary and historical perspectives* (s. 39–64). Westview Press.

Wacquant, L. (2004). *Body & soul: Notebooks of an apprentice boxer*. Oxford University Press.

Wacquant, L. (2005). Carnal connections: On embodiment, apprenticeship, and membership. *Qualitative Sociology*, 28(4), 445–474.

Wacquant, L. J. D. (2009). *Punishing the poor: The neoliberal government of social insecurity*. Duke University Press.

Wacquant, L. (2010). Crafting the neoliberal state: Workfare, prionfare, and social insecurity. *Sociological Forum*, 25(2), 197–220.

Wacquant, L. (2011). Habitus as topic and tool: Reflections on becoming a prizefighter. *Qualitative Research in Psychology*, 8(1), 81–92.

Wacquant, L. (2013). Symbolic power and group-making: On Pierre Bourdieu’s reframing of class. *Journal of Classical Sociology*, 13(2), 274–291.

Wacquant, L. (2014a). Homines in extremis: What fighting scholars teach us about habitus. *Body & Society*, 20(2), 3–17.

Wacquant, L. (2014b). Putting habitus in its place: Rejoinder to the symposium. *Body & Society*, 20(2), 118–139.

Weber, M. (2019). *Economy and society: a new translation* (K. Tribe, Ed. and trans.). Harvard University Press.

Weeden, K. A., & Grusky, D. B. (2005). The case for a new class map. *American Journal of Sociology*, 111(1), 141–212.

Weeden, K. A., & Grusky, D. B. (2012). The three worlds of inequality. *American Journal of Sociology*, 117(6), 1723–1785.

Wilkinson, R. G., & Pickett, K. (2013). *Rovnováha: proč je rovnost výhodná pro každého*. Grimmus.

Willis, P. E. (1981). *Learning to labor: how working class kids get working class jobs*. Columbia University Press.

Wright, E. O. (1991). The conceptual status of class structure in class analysis. In S. G. McNall, R. F. Levine & R. Fantasia (Eds.). *Bringing class back in: contemporary and historical perspectives* (s. 17–38). Westview Press.

Wright, E. O. (2005). *From stratification to class analysis (and back again?)* [Paper presentation]. The American Sociological Association Annual Meetings.

Wright, E. O. (2019). *How to be an anticapitalist in the twenty-first century*. [Kindle book]. Verso.

Zweig, M. (2012). *The working class majority: America’s best kept secret* (2nd ed.). ILR Press.

Žižek, S. (2008). *In defense of lost causes*. Verso.

Kateřina Nedbálková
Tichá dřina: dělnictví a třída v továrně Baťa

Odborně posoudily: Gerlinda Šmausová, Tereza Stöckelová
Jazyková redakce: Pavlína Binková, Zdena Rusínová
Fotografie: Kateřina Nedbálková
Grafická úprava a sazba: Jan Novák
Tisk: Quatro Print
Náklad: 500 (dotisk)
Počet stran: 290
Vydalo: Display – sdružení pro výzkum a kolektivní praxi
Dittrichova 9, Praha 2, 120 00, www.display.cz

Vydání první, Praha 2021

Snazili jsme se kontaktovat všechny majitele práv
použitých obrázků, pokud to bylo možné. V některých
případech se však nepodařilo vlastníky kontaktovat.
Tyto majitele autorských práv zdvořile žádáme,
aby se laskavě spojili s vydavatelstvím.

ISBN: 978-80-907883-1-2

Projekt se uskutečnil za finanční podpory
Ministerstva Kultury České republiky a za
finanční podpory Masarykovy Univerzity, projekt:
MUNI/A/1475/2020 (Society in times of crisis)

display

